

ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԵԼՆ ՏԵՂԸ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՅԸՆԲՈՒՄ

Պրոֆ. Ի. Դ. Օրբանյանի

ԳԼՈՒԽ II.

Ցասկութիւններ, որոնք թէ գիտակցութեան եւ թէ բնութեան համար միեւնոյն են:

Հոգեկան ու ֆիզիքական աշխարհները ոչ թէ ընդհանուր շատ կէտեր ունին եւ փոխադարձ կապերով կապուած են իրար հետ, այլև ունին ընդհանուր շատ տարրեր եւ յատկութիւններ:

Ինչպէս յայտնի է, բնութեան մէջ ոչ մի նիւթական երևոյթ չի կարող հասկանալի դառնալ առանց տարածութիւն երևակայելու: Այսպիսով՝ իւրաքանչիւր առարկայի ձևը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ տարածութեան որոշ ձև. շարժումն անժխտելի կապուած է տարածութեան հետ եւ ինչպէս յայտնի է, ժամանակակից բնագիտութիւնը ճշգրտում է բոլոր ֆիզիքական, քիմիական, եւ բիոլոգիական (կենսագիտական) պրոցէսները (գործողութիւնները) բացառել շարժման զանազան ձևերով: Հռչակաւոր Լապլասը երազում էր գտնել մի ընդհանուր բանաձև (ֆորմուլայ) որով կարելի լինէր արտայայտել բոլոր այն գործողութիւնները (պրոցէսները), որոնք կատարւում են բնութեան մէջ: Այդ պատճառով առաջ է գալիս շատ հետաքրքիր մի հարց. տարածութեան մասին հասկացողութիւնը ինչչափով կարող է գործածուել հոգեբանական պրոցէսների շրջանում: Ինքնագիտողութիւնը կամ մեր մէջ կատարուող հոգեկան երևոյթների անմիջական վերլուծութիւնը այդ հարցին բացասական պատասխան է տալիս: Քննելով մեր սեփական մտքերը, մտապատկերները եւ այլ հոգեկան տարրեր, մենք չենք կարող երևայկայել այդ մտապատկերները որպէս տարածական ձև ունեցող: Ծիշտ նոյն ձևով էլ մենք չենք կարող մտածել նրանց մասին, որպէս տարածութեամբ իրարից բաժան երևոյթների մասին: Մեր

գլխում ինչքան էլ խոնուած լինին մտքերն ու մտապատկերները, մենք չենք կարող երեւակայել մեզ այդ բոլորը իբրեւ կոյտ։ Որպէս զի կարողանանք երեւակայել նրանց բաժան բաժան, մենք ստիպուած պէտք է երեւակայենք ժամանակը, դիմենք ժամանակի օգնութեան։ Այսպէս ահա, ինքնադիտողութիւնը հոգեկան աշխարհից վանում է տարածութիւնը։ Բայց այդ վճիռն անմիջապէս փոխում է, հէնց որ անցնում ենք ինքնադիտողութիւնից հետեւեալ ձևի՝ ուրիշ մարդկանց հոգեբանական երեւոյթների յատկութիւնների վերլուծութեան։

Իրապէս քանի որ մարդւոց հոգեկան աշխարհի մասին իւր ծանօթութիւնը սահմանափակում է ինքնադիտողութեան սահմաններով, նա ստանում է շատ թերի՝ սաղմնային ծանօթութիւն հոգեկան կեանքի մասին։ Բայց հէնց որ դիտողը մտքով փոխադրում է իւր մերձաւորի ներքին աշխարհը, հիմք ունենալով այն՝ որի վրայ հիմնուած է ամբողջ հոգեբանութիւնը, որ այն բոլորն, ինչ որ կատարւում է իրեն սեփական հոգում, կատարւում է նաեւ ուրիշ մարդոց հոգւոյ մէջ. միայն այդ լուռ և բոլորից ընդունուած չափով, որ բոլոր մարդկանց հոգեկան կեանքը նոյն է. հոգին կարծես ազատւում է անհատական կեանքի նեղ շրջանակներից, փոխադրւում է ամբողջ մարդկութեան և դառնում, թէև որոշ չափով, ինչ որ առարկայական։ Անհատական ինքնադիտողութիւնը ընդարձակւում է և դառնում խմբակցական ինքնադիտողութիւն։ Այդ վերջինը մեր հոգեկան կեանքում բաց է անում այնպիսի յատկութիւններ և կողմեր, որոնք անհատական ինքնադիտողութիւնից խուսափում են։ Այդ յատկութիւնների թուին, որոնք յիշեալ ճանապարհով երևան են գալիս մեր հոգեկան աշխարհում, թէև կողմնակի, բայց պարզւում է տարածութեան տարրի անհրաժեշտութիւնը հոգեկան աշխարհում։

Եթէ սեփական գիտակցութիւնը գիտակցող անհատը տարածութեան կարիք չունի, դրա փոխարէն մեզ չբռնապատող մարդկանց գիտակցութիւնը անխզելի կապուած

է այդ մարդկանց մարմնապէս երեւակայելու հետ, այսինքն տարածութեան հետ։ Այլ մարդկանց գիտակցութիւնը զետեղուած է այդ մարդկանց մարմնի մէջ և եթէ անգամ մենք խօսում ենք այդ մերձաւորների մտքերի և զգացմունքների մասին կարծես ուշադրութեան չառնելով՝ մառացութեան տալով ֆիզիքական աստառը, մենք ոչ մի բոլորէ չենք մոռանում այդ զգացմունքների և մտքերի անխզելի կապը նրանց տէրերի ամբողջ կազմուածքի հետ։ Ինչպէս առօրեայ, այնպէս էլ գրական և գիտնական իօսակցութեան ժամանակ միշտ պատահում են այսպիսի պարբերութիւններ, «մտքի մեծութիւնը», «գաղափարների տարածումը», և այլն, որոնք ցոյց են տալիս, թէ ինչքան խորն է բուն գրած մեր մէջ հոգեկան աշխարհի տարածականութեան մասին անգիտակցական հաւատը։

Իսկապէս կողմնակի գիտողութեան առնուած միտքը, այսինքն ոչ իմ անձնական միտքս, այլ ուրիշների, միշտ կարող է տարածութեամբ գիտողութեան տռնուել ճիշտ այնպէս, ինչպէս բնութեան իւրաքանչիւր երևոյթը։

Այն միտքը, որ զբաղեցնում է միլիօնաւոր մարդկանց գլուխները, ամենայն իրաւամբ կարելի է տարածութեամբ աւելի մեծ համարել, քան մի մարդու գլխում բուն գրած միտքը։ Բայց միևնոյն ժամանակ չլսելով է մոռանալ, որ անհատականապէս, այսինքն իւրաքանչիւր մարդու մէջ առանձին վերցրած՝ հոգեկան աշխարհը չի կարող զետեղուել տարածութեան մէջ, այլ տեղաւորւում է միմիայն ժամանակի մէջ։

Յամենայն դէպս պէտք է նկատել, որ այլ մարդկանց հոգեկան կեանքն անհասկանալի է առանց տարածութեան և երկրորդ՝ որ մարդուս խմբակցական հասկացողութիւնը՝ որպէս խմբակցական ինքնագիտողութիւն, նիւթական աշխարհի նման ընդունում է տարածական դասաւորութիւն։

Այնուհետև նիւթական աշխարհի երևոյթների մասին մեզ յայտնի է, որ նրանք կատարւում են ժամանակի և տարածութեան մէջ։ Իսկ ինչ վերաբերում է հոգեկան երևոյթների, ինչպէս արդէն ասել ենք, մեր անձնական

անհատական գործեանց վերլուծութիւնը պարզում է հոգեկան կեանքի հետեւողականութիւնը ժամանակագրական կարգով: Այդ հոսանքը մեր գիտակցութեանը ներկայանում է որպէս իրար անընդհատ յաջորդող և փոխարինող մտքեր և տրամադրութիւններ: Այստեղ հարց է առաջ է դառնում, արդեօք իրենք հոգեկան տարրերը, մտապատկերներն ու զգացմունքներն ունին ժամանակական տեղութիւն, թե նրանք մեր գիտակցութեան մէջ պահանջում են վայրկենաբար: Ինքնագիտողութիւնը դրականապէս լուծում է այդ խնդիրն այն մտքով, որ իւրաքանչիւր առանձին վերցրած հոգեբանական երեւոյթ որոշ ժամանակ գոյութիւն ունի գիտակցութեան մէջ և որ այդ ժամանակի մեծութեամբ փոփոխւում է ուշադրութեան՝ այսինքն հոգեկան էներգիայի (աշխուժի) ներքին դժբ. հոգեբանութեան մէջ մինչև վերջին ժամանակներս գոյութիւն ունէր այն վարդապետութիւնը, որը որևէ հոգեբանական երեւոյթի կազմակերպութեան համար մերժում էր ժամանակի կարևորութիւնը: Պնդում էին, իբրև թէ ինքը՝ գիտակցութիւնը և այն՝ ինչ որ կատարւում է նրա մէջ, ծնունդ է առնում վայրկենաբար և որ մեր հոգու մէջ արտաքին գրգռիչների պատճառով ստացուող մտապատկերները իրենց ձևակերպութեան համար ժամանակի կարիք չունին: Հոգւոյ այդ վայրկենականութեան մէջ նկատում էին իբր հոգւոյ նիւթական պայմաններից անկախ լինելու ապացոյցներից մինը, այսինքն մարդու կազմուածքից և մասնաւորապէս ուղեղից անկախ լինելու ապացոյցը:

Հոգին, ասում էին հոգեբանները, կարիք ունի նիւթական աստառի, այսինքն ուղեղի՝ որպէս մի գործիքի արտաքին հում նիւթերից տպաւորութիւններ ստանալու և հոգւոյ հրամանները կատարելու համար:

Դեռ 1898 թուականին հռչակաւոր բնագէտ Միւլլէրը ասում էր. — «Ինչպէս որ չի կարելի հաշուել ծովափնեայ աւազի հատիկները, այնպէս էլ երբեք չի յաջողուիլ չափել կամ հաշուել հոգեբանական պատկերների ծագման արագութիւնը կամ ժամանակը»:

Սակայն մի քանի տարուց յետոյ Միլլէրի աշակերտ Հելմհոլցը չափեց այդ արագութիւնը և գտաւ շատ աննշան: Նա ցոյց տուեց, որ արտաքին որևէ առարկան նկատելու համար, այսինքն այդ առարկայի մտապատկերը կազմելու, մարդուցս պահանջուում է մօտաւորապէս $\frac{1}{10}$ վայրկեան:

Ահա այդ գիւտով վճռական հարուած տրուեց հոգեկան աշխարհի լիակատար ինքնավարութեան և պարզուեց նրա ունեցած միջին կապը ֆիզիքական աշխարհի հետ: Եւ իրօք, չէ՞ որ, եթէ հոգեկան պատկերների ծագման համար ժամանակ է հարկաւոր, ապա ուրեմն պարզ է, որ այստեղ կատարուում է նիւթական գործողութիւն (սլոցէս): Միևնոյն ժամանակ հոգեկան մտապատկերների կազմակերպութեան համար ժամանակի անհրաժեշտութիւնը աւելի մօտեցրեց հոգեկան և նիւթական (ֆիզիքական) աշխարհները, վերացնելով ամենախորունկ տարբերութիւններին: Եւ որը գտնուում էին այդ երկու աշխարհների մէջ: Այսուհետեւ մենք գիտենք, որ ամբողջ հոգեկան կեանքը՝ նիւթականի նման անձնականապէս տարածուում է ժամանակի ընթացքում և առարկայականապէս էլ ստեղծուում և զարգանում է ժամանակի ընթացքում:

Այժմ տեսնենք, թէ արդեօք մարդուս հոգեկան կեանքում կայ այնպիսի ֆակտոր (գործոն), որը համապատասխանի նիւթական աշխարհի շարժմանը: Ծիշտն ասած, անձնական հոգեկան կեանքում տարածութիւն չընդունելը անխուսափելիօրէն տանում է մեզ հոգեկան կեանքում նաև շարժումն մերժելուն, որովհետեւ ուր որ չկայ տարածութիւն, չի կարող լինել և շարժումն: Այդ պատճառով մեր հասկացողութեամբ չի կարող նոյն իսկ խօսք լինել զգացողութիւնների, մտապատկերների և մտքերի շարժման մասին այն մտքով, ինչպէս որ այդ հասկացում է նիւթական աշխարհում: Նրա փոխարէն, երբ հոգեկան աշխարհը չենք քննում սուբէկտիւ (անձնական) կերպով մեր անձնական գիտակցութեան մէջ, այլ քննում ենք մարդկութեան խմբակցական գիտակցութեան մէջ, արդէն

հնարաւոր է դարձնում շարժման հասկացողութիւնը, որովհետեւ այդ սփերայում, ինչպէս մենք տեսանք, կարելի է հոգեկան երեւոյթները դասաւորել տարածութեան մէջ: Իսկ երբ մենք ընդունում ենք, որ միտքը տարածւում է, նշանակում է, որ նա շարժւում է:

Սակայն դառնալով կրկին (սուբեկտիւ) անձնական գիտակցութեան, մենք հիմք ունենք ընդունելու, որ այստեղ էլ հնարաւորութիւն կայ շարժման՝ միայն թէ որոշ մտքով: Կրփորձենք պարզել, թէ ինչ ենք հասկանում ՇԱՐԺՈՒՄՆ ասելով: Մենք այդ բառի մեխանիքական մտքին այնքան ենք ընտելացել, այսինքն այն բանի, որ նա նշանակում է տարածութեան մէջ դրութեան փոփոխութիւն, որ մեզ համար նոյն իսկ դժուար է այդ տերմինը հասկանալ այլապէս: Բայց կարելի է պայմանաւորուել շարժում բառի տակ հասկանալու ամեն տեսակ փոփոխութիւն երեւոյթների կամ առարկաների փոխադարձ յարբերութեան մէջ՝ բոլորովին նկատի չառնելով տարածութիւնը: Նոյն առասկէտից կարելի է խօսել նաեւ հոգեկան շարժման մասին այն մտքով, որ գիտակցութեան մէջ հոգեկան որոշ տարրերին փոխարինում են միւսները և որ իւրաքանչիւր զգացողութիւն և պատկերացումն՝ կարող է տեւել՝ — այսինքն շարժուել տեղաբար: Եթէ ինկատի առնենք այն, որ գիտակցութիւնը միշտ կապուած է փոփոխութիւնների հետ և որ փոփոխութիւնը հիմք է ամենայն տեսակ շարժման, ապա այդ դէպքում գիտակցութեան ամբողջ բնթացքը (հոսանքը) կարող է դիտելի դառնալ որպէս անընդհատ շարժումն:

Եթէ ինկատի առնենք, որ հոգեկան երեւոյթները դասաւորւում են ըստ ժամանակի և որ հոգեկան մի խումբ պատկերներ կարելի է շարայարել միմիայն որպէս շղթայ անցեալից, ներկայից և ապագայից, որի միջոցին ժամանակագրական գիծը փոխարինում է տարածութեան, այդ դէպքում մենք իրաւունք ունինք ընդունելու հոգեբանական պատկերների շարժումն ըստ ժամանակի:

Նորից հանդէս է գալիս նիւթական աշխարհի և գի-

տակցութեան մէջ նմանութիւն (նոյնութիւն), ժամանակը հանդիսանում է տարածութեան համանշան, իսկ հոգեկան շարժումը մեքենայականի համարժէք:

Հոգեկան շարժման վերաբերեալ դադարաւոր հոգեբանութեան մէջ վաղուց արդէն օգտուում է քաղաքացիականութեամբ: Գերմանական փիլիսոփա Հերբարտը հնարաւոր գտաւ հոգեկան աշխարհի վերաբերմամբ գործածելու նաեւ արագութեան մասին հասկացողութիւնը գիտակցութեան մէջ առանձին պատկերների շարժման ոյժի և արագութեան մասին: Նա փորձում էր մտցնել նաեւ հասկացողութիւն մաստայի մասին, որից կազմուած է որոշ մտապատկերը և ընդունում էր, որ առանձին մտապատկերների հոգեկան շարժման ժամանակ՝ այդ վերջիններն իրար վրայ ճնշում են գործ դնում:

Ըստ Հերբարտի զանազան մտապատկերների և հասկացողութիւնների փոխադարձ ազդեցութիւնը կատարւում է մեխանիկայի օրէնքներով՝ այն է ոյժերի գումարմամբ: Իհարկէ գիտակցութեան և հոգեկան կեանքի վերաբերեալ օրէնքները մեխանիկայի ֆորմուլաներով բացատրելը պէտք է անյաջողութեամբ վերջանար՝ հէնց թէկուզ մի միայն նրա համար, որ մենք դեռ չափ չունինք հոգեկան ոյժերի և (հասկացողութիւնների) մտապատկերների մեծութիւնը չափելու, և այսպէս կոչուած հոգեկան շարժման ծաւալը որոշելու համար: Յամենայն դէպս գլխաւորն այն է, որ հնարաւոր է գիտակցութեան երևոյթների, շարժման պրոցէսի և բնութեան ֆիզիքական ոյժերի փոխադարձ ազդեցութեան նմանութիւնը գտնել:

Եթէ դեռ հնարաւորութիւն կայ կասկածելու, որ հոգեկան աշխարհում գոյութիւն ունի շարժման նման մի բան, այնուամենայնիւ չի կարող գոյութիւն ունենալ ամենափոքր կասկածն անգամ, որ հոգեկան աշխարհում գիտակցութիւնը իւրաքանչիւր քայլափոխում արտայայտում է լարուած դրութիւն, եռանդ ու աշխատանք:

Մեր ինքնագիտակցութեան ներքին ձայնը իւրաքանչիւր քայլափոխում ասում է մեզ, որ մեր ամբողջ հոգե-

կան կեանքը ասպարէզ է մի ինչոր աշխատանքի, մի ինչոր անհասկանալի եռանդի սպառման, հոգեկան զանազան երևոյթների տարրերի և ոյժերի մի փոխադարձ կռուի և գործակցութեան:

Միտքը, կամքն ու զգացմունքը, պատկերներ, յիշողութիւններ, ձգտումներ և կրքեր անընդհատ երբեմն կռւում են իրար հետ, երբեմն դուրս կոչւում ու վերարտադրում իրար, երբեմն իրար վրայ ճնշումն գործ դնում, ներգործում, երբեմն զօրացնում և ամրապնդում են իրար, երբեմն էլ ընդհակառակն՝ իրար դուրս վանում:

Հոգեկան բաժան երևոյթների կռիւը անընդհատ շարունակւում է գիտակցութեան մէջ՝ իշխելու, «եռ»-ի վրայ տիրանալու և մեր կամքն ու ընթացքը կառավարելու համար:

Մենք պարզ գիտակցում ենք, որ մի որոշ միտք կամ զգացմունք մեր մէջ երբեմն ուժեղանում է, այսինքն ձեռք է բերում աւելի լարուած գրութիւն և ահագին ազդեցութիւն գործում մեր հոգեկան աշխարհի վրայ, երբեմն ընկնում և բոլորովին թուլանում, նսեմանում է: Մի խօսքով անձամբ մենք զգում և գիտակցում ենք մեր ներքին աշխարհը, ոյժերի ասպարէզը, որոնք՝ արտաքին բնութեան ոյժերի նման, երբեմն հակառակ են իրար և երբեմն գործակից:

Նոյն ձևով մենք հաւատում ենք, որ մարդուս գործողութիւնների մէջ արտայայտուած ոյժը, նրանց արագութիւնը և եռանդը թէ մեր մէջ և թէ այլ մարդկանց մէջ կախուած է մեր գիտակցութեան մէջ կատարուող հոգեբանական գործողութիւնների եռանդից և լարուած գրութիւնից: Մենք համոզուած ենք, որ մարդուս գործողութեանց ժամանակ խիստ համապատասխան է նրա հոգեկան և ֆիզիքական եռանդը:

Դիտելով մարդկանց փոխադարձ ազդեցութիւնը և ներգործութիւնը, որ ունենում են մինի մտքերը, զգացմունքներն ու կամքը միւսների հոգու վրայ, մենք նոյնպէս համոզւում ենք, որ այդ ազդեցութեան մէջ արտայայտ-

ում է էներգիա հաղորդելու (եռանդ ներշնչելու) օրէնքը։
Ուրիշների վրայ ազդելու ոյժը մարդկանց մէջ տար-
բեր է. զգացմունքներից և մտքերից մի քանիսը աւելի
են ազդում շրջապատող մարդկանց վրայ, քան միւսները։
Մարդկանց կեանքն ու գործունէութիւնը ներկայացնում է
հոգեկան եռանդի արտայայտութեան ամենատարբեր աս-
տիճաններ՝ ինչպէս զուտ հոգեկան, այնպէս ֆիզիքական՝
արտաքին արտայայտութեան ժամանակ։

Ամբողջ քաղաքակրթութիւնը, տեխնիկան և գեղար-
ուեստը ամբողջապէս վերցրած, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մար-
դու հոգեկան ոյժերի աշխատանքի արտայայտութիւն։

Եւ որեւէ հասարակութեան կամ ժողովրդի քաղա-
քակրթական աշխատանքի չափը պատմաբանի համար
ժառայում է որպէս չափ հոգեկան էներգիայի, որով այդ
ժողովուրդն օժտուած է եղել։

Վերջապէս լեզուն, մարդկութեան խմբակցական այդ-
խելքը, վաղուց արդէն նախազգուշացրել է գիտութիւնը,
ստեղծելով որոշ արտայայտութիւններ և տերմիններ (գիտա-
կան արտայայտութիւններ), որոնք ցոյց են տալիս մարդու
հոգւոյ մէջ աշխատանքի, ոյժի և եռանդի գոյութիւնը։

Հօր, խորունկ և կարող միտք, զգացմունքներ յա-
փըշտակող, բռնի երևակայութիւն, անյաղթելի կամք,
անսպառելի հոգեկան եռանդ, մտքի բեղմնաւոր աշխա-
տանք, ուժեղ և թոյլ անձնաւորութիւն, և այլ արտա-
յայտութիւնները ցոյց են տալիս, թէ որքան խորն է մեր
մէջ այն համոզմունքը, որ մեր հոգեկան աշխարհը ֆիզի-
քականի նման, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հոգեկան առանձին
եռանդի արտայայտութեան ասպարէզ։

Ցայսօր չի յաջողուել գտնել հոգեկան էներգիան
չափելու եղանակը, դեռ չի գտնուած վերջինիս միաւորը,
այդ պակասը լրացնելու խնդրով է զբաղուած ներկայումս
փորձնական հոգեբանութիւնը։ Թէպէտ մենք դեռ հեռու
ենք այդ նպատակից, սակայն նրան հասնելու յոյսը դեռ
կորսուած չէ և կազմում է հոգեբաններին գրաւող ուղե-
ցոյց աստղը։

Մեզ շրջապատող ամբողջ նիւթական աշխարհը կազմուած է երեւոյթների երկու մեծ դասակարգերից՝ անշունչ, մեռած, կամ անօրգանական բնութիւնից և այսպէս կոչուած՝ կենդանական թագաւորութեան երեւոյթներից։ Առաջին խմբի մէջ թագաւորում են բնական—մեքենական օրէնքներ, այստեղ ոյժերի թագաւորութիւն է. բազմազան երեւոյթների ամբողջ հարստութիւնը բացատրւում է դանդան ձևի շարժումներով։

Կենսական երեւոյթների շրջանում— բուսական և կենդանական թագաւորութեան մէջ՝ մենք տեսնում ենք աւելի բարդ ոյժերի արտայայտութիւն, քան թէ բնական և մեքենայականները. այն գործողութեան եղանակները (պրոցէսները) որոնք կազմում են կեանքը, դոնէ ցայսօր կարելի չի եղել շարժումով բացատրել։ Իսկ այդ ձևի երեւոյթների ամենաբնորոշ առանձնայատկութիւնները կայանում են նրանում, որ նրանց մէջ արտայայտւում է որոշ ուղղութեամբ զարգանալու և կատարելագործուելու ընդունակութիւն։ Զարգանալու այս տրամադրութիւնը արտայայտւում է արդէն կենդանի էակների բնութեան հետ յարմարուելու մէջ, պահպանւում է և ամրապնդւում ժառանգականութեան շնորհիւ, երբ յարմարուելու արդէն մշակուած ձևերն հաղորդւում են սերնդէ սերունդ։ Միւս կողմից էլ կենդանի էակները իրենց փոփոխուելու ընդունակութեան հետ ունին նաև հակառակ առանձնայատկութիւն՝ պահպանելու մի անգամ ընդունած տիպը՝ ձևը, հիմնական տիպարը պահպանելու և փոփոխութեան տրամադրութեան երկու բևեռների վրայ է պահպահւում այն առանցքը, որի շուրջը դառնում է կենդանի էակների զարգացման դարաշրջանը։

Էւօլյուցիայի կամ զարգացման օրէնքի հիմնական արտայայտութիւններից մէկն է անհատների աճումն ու բազմանալը, որով բնութիւնը վճռել է անհատի պահպանութեան խնդիրն ու նրա փոփոխութիւնը ի դէմս իւր սերունդների։ Ընդհանրապէս կենդանի նիւթի և կենդանի էակների ամենահիմնական առանձնայատկութիւն է շրջապատող

բնութեան պայմաններէ հետ աստիճանական զարգացումն:

Անցնելով մեր հոգեկան աշխարհի, բնականաբար մեզ հարց ենք տալիս՝ արդեօք այստեղ էլ պատահում ենք նիւթական բնութեան նման երևոյթներ:

Ինչքան էլ տարօրինակ է թւում այդ հարցը, սակայն հոգեկան երևոյթների ուշադիր վերլուծութեան ժամանակ մենք հանգիպում ենք բաւարար փաստերի, որոնք իրաւունք են տալիս դրած հարցին դրական պատասխան տալու:

Մարդուս ներքին հոգեկան աշխարհը մի անհրաժեշտ բան չէ, սակայն իւրաքանչիւր քայլափոխում տալիս է զարգանալու ընդունակութեան արտայայտութիւններ, իւրաքանչիւր առանձին վերցրած միտք կամ զգացմունք ընդունակ է աճելու թէ ծաւալով և թէ ոյժով: Յաճախ մի միտքը ծնում է ուրիշները, որը յիշեցնում է բազմանալու գործողութիւնը՝ (պրօցէսը): Մարդուս ամբողջ հոգեկան անհատական կեանքը՝ մանկան հոգու մէջ գիտակցութեան առաջին նշոյլից մինչև խորին ծերութիւնը՝ արդեօք մեր հոգեկան աշխարհի աճման ու զարգացման մի անընդհատ շարքը չէ:

Մարդկային քաղաքակրթութեան յառաջագիմութիւնը և մարդուս պատմական զարգացումը կրօնական, մտաւոր և բարոյական ուղղութեամբ հնարաւոր է մի միայն հոգեկան կեանքի ժառանգականութեամբ՝ այսինքն՝ դէպի գիտակցութեան որոշ երևոյթները կազմակերպուած ընդունակութեանց ժառանգաբար՝ ծնողներից սերունդների անցնելուն:

Յարմարուելն էլ հոգեկան կեանքի հիմնական յատկութիւններից մէկն է: Քաղաքակրթութեամբ մարդու բոլոր բարդ հասկացողութիւնները, զգացմունքներն ու հակումները առաջ են եկած արտաքին՝ ֆիզիքական և ընկերվարական կեանքի պայմանների մարդուս հոգեկան գործունէութեան վրայ ազդելուց: Մեր ընկերվարական պահանջները, բնազդներն ու սովորութիւնները պարզ արդիւնք են մեր հոգու յարմարուելու ընդունակութեան:

Յարմարուելու նոյն երևոյթները մենք գտնում ենք

խրաքանչիւր անհատի հոգեկան կեանքի շրջանում։ Մեր հոգու մէջ խրաքանչիւր նոր ծնունդ առնող պատկերը զարգանում է ոչ թէ մեր հոգեկան կեանքի ամբողջ կազմից անկախ, այլ ձևակերպւում է՝ ենթարկուելով արդէն կազմակերպուած իրեն նման պատկերներին և հոգեկան երեւոյթներին։

Ջընայած հոգեկան և ֆիզիքական կեանքի զարգացման (էվոլյուցիայի) այս զարմանալի նմանութեան, դարձեալ կարող էր կասկած մնալ, թէ արդեօք սա խկապէս ներքին նոյնութիւն է, թէ արտաքուստ երեցող նմանութիւն։ Այս կասկածը տեղի պէտք է տայ խօսքին համոզման, երբ մենք յիշենք, որ կենդանի էակների ամբողջ սերիան (շարքերը), որոնք հոգեպէս մարդուց ստոր են, արտայայտում են պարզ գործունէութիւն հոգեկան ոյժերի՝ հոգեբանական ձևերի աստիճանական տոհմային զարգացման՝ սկսած ստորին՝ հազիւ գիտակցող էակներից՝ մինչև այն կենդանիները, որոնք հոգեպէս արդէն բաւական մօտ են երկրի թագաւորին՝ մարդուն։

Այստեղից ականերև է դառնում, որ նիւթական ձևերի և հոգեբանական կեանքի զարգացումը կենդանական թագաւորութեան մէջ՝ մի ինչ որ մեզ անհասկանալի ձևով անխզելի կապուած են իրար հետ և որ ամենայն հաւանականութեամբ նիւթական և հոգեկան զարգացումը ներկայացնում են միեւնոյն գործողութեան (պրօցէսի) երկու կողմեր։

Այս ձևով մենք կրկին գալիս ենք մեզ ծանօթ եղրակացութեան՝ մարմնաւոր և հոգեւոր աշխարհների փոխադարձ կապի մասին և այդ երկու աշխարհների համար էլ ընդհանուր հիմունքների և սկզբունքների գոյութեան։

Մեզ շրջապատող ֆիզիքական աշխարհում կատարուող երեւոյթների դիտողութիւնները մեր առաջ պարզում են այդ երեւոյթների յարաբերութեանց երկու դասակարգը՝ օրական և քանակական։

(Նառունակեի)։

ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏՆՂԸ ԳԻՏԵԼԹԵՒՆՆԵՐԻ ՇՆՐՔՈՒՄ

Պրոֆ. Ի. Գ. Օրբանյակի

(Շարունակութիւն *).

Մարդու մտքի մէջ քանակութեան մասին հասկացողութիւնը առաջ է գալիս իւրաքանչիւր անգամ, երբ մեր աչքի առաջ կրկնուում է իրար տմեն կերպ նման առարկաների շարքը: Այդպիսի դէպքերն են օրինակ՝ երբ մենք հայտնի ենք ձգում նոյն ցեղի անասունների նախքի վրայ: Այդ պատկերի մէջ թէպէտ իւրաքանչիւր կենդանին ունի որոշ տոանձնայատկութիւններ, սակայն գերիշխող է հանդիսանում ամբողջ խմբի բաժան տնայտների միատեսակութեան, նմանութեան և լիակատար համեմատութեան տպաւորութիւնը՝ մանաւանդ երբ գիտում ենք որոշ տարածութիւնից: Այս տեղից է առաջ գալիս քանակութեան մասին հասկացողութիւնը:

Քանակութեան մասին հասկացողութիւնը ամենից աւելի պարզում է շարժման միջոցին, որովհետեւ տարածութեան մասերը, կամ շարժման հանապարհները շատ աւելի հեշտ համեմատելի են և բնութեան աւելի միատեսակ երևոյթ. Այս գաղափարն ըմբռնելու և մշակելու գործում մարդիկ ամենից շատ պարտական են արտաքին բնութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ միատեսակ կրկնուող երևոյթներին և շարժումներին՝ որոնք են աստղեր, գաղաններ, ծառեր, ցերեկուայ և գիշերուայ կանոնաւոր շարժութիւններն և այլն:

*) Տես Արարատ № 9.

Այն յօդուածը շարունակութիւն է սեպտեմբերի համարի մէջ տպուածի, որը սխալմամբ մնացել է և հոկտեմբերի համարի նիւթից առաջ չէ տպուել:

Փանակութեան մասին հասկացողութիւնն էլ միւս կողմից տպացոյց է երկու կամ մի քանի երեւոյթներէ արմատական տարբերութեան, նրանց համեմատելու անհնարինութեան և անհամանմանութեան։ Այդպէս են գոյները ձայների հետ համեմատած և կենդանիները՝ բոյսերի նկատմամբ։

Մարդկային գիտութեան յառաջադիմութեան պատմութեան մէջ կարելի է նկատել ձգտումն աւելի և աւելի որոնելու և գտնելու քանակութիւնն այնտեղ, որտեղ առաջ ենթադրուում էր յատկութեան տարբերութիւն։

Բնախօսութեան յաջողութիւնները մեր առաջ բաց են անում ներքին (նմանութիւնը) ազդակցութիւն արտաքուստ տարբեր թուացող ֆիզիքական երեւոյթների մէջ։ Այսպէս զանազան բարձրութեան ձայներն իրարից տարբերում են մի միայն օդի տատանման (ալիքների) քանակութեամբ։

Քիմիան տարրալուծել է օրգանական բնութեան հազարաւոր իրարից տարբեր մարմիններ և ապացուցել, որ այդ մարմիններից շատերը, որոնք ըստ երեւոյթին նման չեն իրար, բաղկացած են բոլորովին համանման տարրերից, որոնք միայն միացած են տարբեր համեմատութեամբ (տարբեր օ/0-ով)։

Կարելի է ասել, որ բաղմամբիւ դէպքերում գիտութեան իւրաքանչիւր նոր յաղթանակը հասցնում է մեզ թուական յարաբերութեան այնտեղ, ուր մինչև այդ ենթադրում էին սրական տարբերութիւն։

Անցնելով հոգեկան աշխարհին՝ գիտակցութեան երեւոյթներին, մենք այստեղ էլ գտնում ենք ինչպէս սրական տարբերութիւն, այնպէս էլ քանակական յարաբերութիւն՝ մեր հոգեկան կեանքի բաժան երեւոյթների մէջ։

Երբ մենք ստիպուած ենք լինում տարբերել մեր զգացմունքներն ու յիշողութիւնները և նրանց իրար հետ համեմատելով՝ վճռել որակով են տարբերում նրանք, թէ քանակով, մենք ղեկավարւում ենք այն մասշտաբով, որը

մեզ ծառայում է շրջապատող բնութիւնը համեմատելիս։ Այստեղ՝ գիտակցութեան մէջ էլ մենք որակով տարբեր ենք ընդունում մեր այն տրամադրութիւնները, որոնց իրար հետ համեմատել չի կարելի և տարբեր են։

Դասաւորելով լուսոյ, գոյների կամ տեսողութեան մտապատկերները ձայների մտապատկերների հետ, ոչ մի կերպ հնարաւորութիւն չենք գտնում այդ երկու՝ ըստ երևոյթիւն իրար հետ ոչ մի նմանութիւն չունեցող մտապատկերների շարքերն իրար հետ համեմատելու։

Ձայնն ու լոյսը գիտակցութեան մէջ միշտ իրար խորթ տպաւորութիւն են մնում, — գիտակցութեան համար նրանք հանդիսանում են զանազան դասակարգերի երևոյթներ, այսինքն նրանք յատկութեամբ տարբեր են։

Իսկ երբ մենք գիտակցութեան մէջ համեմատում ենք լուսոյ տպաւորութիւնների երկու տեսակը, օրինակ կարմիր և դեղին լոյսը, այդ դէպքում չը նայած այդ տպաւորութիւնների ամբողջ տարբերութեան, մենք նրանց մէջ գտնում ենք ընդհանուր տարրեր՝ — լուսաւորութիւն և տեսողութիւն։ Երբեմն մենք նկատում ենք երկու տպաւորութիւնների խառնումն և նրանց մէջ միջին տպաւորութիւնների առաջ դալը։ Ահա թէ ինչ պատճառով այդ երկու տպաւորութիւններն իրենց յատկութեամբ մեզ այլ ևս տարբեր չեն երևում՝ ինչպէս գոյնն ու ձայնը։

Միևնոյն շարքի տպաւորութեանց սահմանում, ինչպէս օրինակ կարմիր գոյնի, մենք գտնում ենք ուժեղութեան որոշ աստիճաններ, գոյնի խտութիւնը, լուսաւորութեան պայծառութիւնը, և այդպիսի դէպքերում մեր մէջ արմատանում է այն համոզմունքը, որ այդ բոլոր տպաւորութիւններն իրենց յատկութեամբ համանման են և իրարից տարբերում են մի միայն թուով։

Բարձրանալով վեր՝ դէպի հոգեբանական տպաւորութիւնների աւելի բարդ երևոյթները, մենք այստեղ էլ գտնում ենք որակ և քանակ։

Մեր զգացմունքները բնաւորութեամբ երբեմն խառնաբերուում են իրարից, ինչպէս զայրոյթն ու սէրը, ցաւը, երկիւղը և ուրախութիւնը. կամ ներկայանում են որպէս միևնոյն զգացման տարբեր աստիճաններ՝—ինչպէս օրինակ —ուրախութիւնը, բաւականութիւնը, յոյսը և դեղադիտական բաւականութեան զանազան տեսակները՝—օրինակ՝ տեսողականը, երաժշտականը և այլն:

Երկնային լուսատուների շարժման պարբերականութիւնը, հիմք կազմելով բնութեան մէջ ժամանակի և շարժման մասին մեր ունեցած հասկացողութեան, միևնոյն ժամանակ ծառայում է որպէս աղբիւր թուի և քանակութեան մասին ունեցած տպաւորութիւնների՝ ինչպէս ֆիզիքական աշխարհում, այնպէս էլ գիտակցութեան մէջ. Այստեղ ի մի են ձուլւած կրկնողութիւնն ու արտաբին և ներքին, ֆիզիքական և հոգեկան համանմանութիւնը. Այստեղ է թուի մասին հասկացողութեան սաղմը, որը միառեսակ չափով ընդգրկում է արտաբին բնութիւնն ու գիտակցութեան աշխարհը:

Մարդու հոգեկան աշխարհը իրար վրայ ներգործող ոյժերի ասպարէզն է, որտեղ շարժւում և փոխադարձ ազդում են մտքի և զգացմունքների առանձին հեռեանքները:

Այս փաստերի մէջ արդէն անմիջական կերպով բացմանդաւում է այն օրէնքը, որ հոգեկան աշխարհն հանդիսանում է մի ամփոփ ամբողջութիւն, որի մէջ բոլոր տարրերը, այսինքն առանձին մտապատկերներն, հասկացողութիւններն և այլն, դառնում են սերտ փոխազդեցութեան մէջ և նրանց մէջ կատարուող փոփոխութիւնը պէտք է փոխադարձաբար կապուած լինի. Աւրիշ խօսքով մեր հոգեկան՝ ինչպէս և նիւթական աշխարհում պէտք է իշխի պատճառականութեան խիստ օրէնքը, որի հիման վրայ ոչ մի փոփոխութիւն չի կատարւում առանց նրա նախորդ փոփոխութիւնների:

Գիտակցութեան մէջ այդ պատճառականութեան օրէնքներն ըմբռնելը շատ էլ դժուրին դործ չէ, Հէնց հոգեկան երեւոյթների կարճատևութիւնն ու շուտափոյթ փոփոխութիւնը գիտակցութեան մէջ, նրանց երբեմն առանց յայտնի շարժառիթների երևան գալը գլխաւոր պատճառն է, որ մեզանից խուսափում է մեր գիտակցութեան մէջ շարժուող մտապատկերների կապը, իսկ նրանց երևան գալն ու անյայտանալը մեզ թւում է որպէս պարտականութեան մի խաղ:

Բայց դրանից մեր հոգեկան կեանքում կան որոշ առանձնայատկութիւններ, որոնք սքողում են հոգեկան երեւոյթների պատճառական կապը և նրանց կանոնաւոր հետևողականութիւնը: Մենք խօսում ենք այն ցնորքի մասին, որը մեզ հարկադրում է հաւատալ մեր կամքի ազատութեան, այսինքն որ նա անկախ է մեր հոգեկան դործունէութիւնից, մտիւններից (պատճառներից), զգացմունքներից և այլն:

Կամքի ազատութիւն ընդունող հոգեբանները երբէք չեն մերժել այն բոլորի ներքին կապը, ինչ որ կատարւում է մեր հոգու մէջ, և ոչ էլ հոգեկան առանձին դործողութիւնների պատճառական հետևողութիւնը:

Բայց, «կամքի ազատութիւն» ընդունելով, հոգեբանները դրանով արտայայտում են այն միտքը, որ ընտրութեան և վճռի բուն դործողութիւնը առանձին տեսակի դործողութիւն է, որի մէջ մտնող հոգեբանական տարրերից բացի, ինչպէս մտապատկերներ, գաղափարներ, զգացմունքներ և այլն, մասնակից է առանձին մի ոյժ, կամ առանձին հոգեկան օրգան՝ մեր եսը, որ վերջնական սւղղութիւն է տալիս կամքի վճռահատութեան:

Նոյն իսկ այն ենթադրութիւնը, որն ընդունում է առանձին ոյժի գոյութիւն և կամքի դործունէութիւն, որը կառավարում է հոգեկան բաժան դործողութիւնները

և նրանց միջից ընտրութիւն անում, դեռ ապացուցուած չէ։ Կարելի է կամքի գործունէութեան մէջ երևան եկող ընտրութիւնն ու վճիռը բացատրել նրանով, որ հոգեբանական բաժան ֆակտորների մեր հոգու մէջ որոշ բաղէյում կատարուող մրցման (կռուի) մէջ հոգեբանական ոյժերի փոխադարձ ազդեցութեան օրէնքով առաջ է գալիս հաւասարադօրութիւն, որը հէնց այն է, ինչ որ մենք զգում ենք մեր ներքը և ընդունում իբրև առանձին գործողութիւն մեր ազատ կարծուած կամքի։

Յամենայն դէպս մեր ինքնագիտակցութեան ներքին ձայնը խօսում է յօգուտ ազատութեան, այսինքն հոգեբանական երևոյթների պատճառական անողոր օրէնքի դէմ։

Ուրիշ՝ ոչ պակաս լուրջ արգելքը, որը մարդկանց խանդարում է անպայման հաւատալ, որ հոգեկան աշխարհում կայ պատճառական հետեւողութիւն, գոյութիւն ունի անգիտակցական երևոյթների մէջ։ Հոգեբանական դրութիւնների գիտակցականից միշտ անգիտակցականի փոփոխուիլը և ընդհատական, մոռացկոտութիւնն ու յիշողութիւնը, զգայախաբութիւնն ու զառանցանքը, այդ բոլորը միասին վերցրած հնարաւորութիւն չի տալիս, որ ամրապնդուի այն հայացքը, թէ գիտակցական աշխարհն ինքն ըստ ինքեան ամփոփ ամբողջութիւն է, որտեղ կատարուածը որոշւում է սեփական ոյժերով ու գործողութիւններով։

Այդ փաստերը պէտք է լրջօրէն ի նկատի ունենալ։ Ակներև է, որ ընդարձակելով հոգեկան աշխարհի մասին հասկացողութիւնը, ընդարձակելով այն և անգիտակցական շրջանի վրայ, կարելի է փարատել ամենայն կասկած, որ ամբողջ հոգեկան աշխարհը նոյնչափ խիստ ենթակայ է պատճառական կապի, ինչպէս և նիւթական աշխարհը։

Ժամանակակից գիտական հոգեբանութեան տեսակէտից, որը հոգեկան աշխարհում տեսնում է նիւթականի արտացոլացումն, այդ ինքն ըստ ինքեան ակներև է և ոչ մի

ապացոյցի կարիք չունի: Եթէ զգացմունքները մեր գիտակցութեան մէջ ծնունդ են առնում՝ արտաքին բնութեան ազդեցութեան շնորհիւ՝ մեր զգայարանների և նեարդային սխառմի գործունէութեան հետ կապուած, եթէ հոգեկան անգիտակցական կեանքը հետեանք է ուղեղի անզգայ (աւտոմատ) գործունէութեան, եթէ հոգեբանական որևէ երևոյթի գիտակցական դրութիւնից անգիտակցականի անցնելն ու ընդհակառակն կապ ունի որոշ տրամադրութեան՝ այսինքն նեարդային կեդրոնների գործունէութեան հետ, այն ժամանակ հասկանալի է, որ հոգեկան կեանքի ամբողջ ընթացքում ընդհատումներ ու թռիչքներ տեղի ունենալ չեն կարող և նա հոգեկան և ֆիզիքական ոյժերի գործադրութիւնների ամբողջական անընդհատ մի շղթայ է:

Այդ շղթայի մէջ որևէ հոգեբանական երևոյթի դրութեան իւրաքանչիւր փոփոխութիւնը, գիտակցութեան մէջ լինի այն, թէ գիտակցութիւնից վեր, գիտակցութեան մէջ որոշ մտապատկերի, զգացման երևան գալը, այդ երևոյթների ուժեղանալն ու թուլանալը, նրանց ժամանակաւորապէս անգիտակցական դրութեան հասնիլը և նրանց փոխադարձ ազդեցութիւնը, բոլորը խստիւ ստորադրուած է հոգեբանական ոյժերի օրէնքներին, թէ և իրենք՝ այդ ոյժերը և ինքը՝ փոխադարձ ազդեցութեան օրէնքը դեռ ծածկուած է մեզանից:

Հոգեբանական երևոյթների այս թուուցիկ տեսութիւնը մեզ հասցրեց այն եզրակացութեան, որ հոգեկան աշխարհը երևան է հանում այն հիմնական բազմաթիւ գծերն ու յատկութիւնները, որոնք յատուկ են ֆիզիքական բնութեան: Թէ այստեղ և թէ այնտեղ մենք գտնում ենք ներքին ոյժերի գործողութեանց արտայայտութիւն և փոփոխութիւններ, որոնք կատարւում են տեղողութեամբ և տարածութեամբ:

Գիտակցութեան՝ ինչպէս և ֆիզիքական բնութեան մէջ պատահում են գծեր, որոնք բնորոշում են կեանքի՝

այսինքն զարգացման երևոյթներ:

Քանակութեան մասին հասկացողութիւնը որոշ չափով կարելի է գործադրել նաև հոգեկան աշխարհի վերաբերութեամբ, վերջապէս հոգեկան կեանքն էլ նոյնպէս պատճառական կապակցութեան օրէնքի ենթակայ է այսպէս, ինչպէս ամբողջ բնութիւնը:

Այդ բոլորը միասին վերցրած՝ իրաւունք է տալիս յուսալու, որ վաղ թէ ուշ հոգեբանական երթոյթների խորհրդաւոր աշխարհը նուաճուած կլինի գիտութեան համար: Մարդու խուզարկու միտքը հաստատուն գիւրք է ձեռք բերել՝ հոգեպէս յաղթանակելով փիղիքական բնութեան վրայ: Միևնոյն զէնքի, այսինքն այն եղանակների օգնութեամբ, որոնք նուաստեցին նրան բնութեան օրէնքներին տիրանալու, նա կը թափանցի և իւր սեփական հոգու ամենադաշտնի աղբիւրների խորքերը:

(Շարունակելի)

